

ZDRAVJE IN BOLEZEN PRI SOKEJIH (ZOQUE) V CHIAPASU*

Mojca Terčelj

101

IZVLEČEK

Prispevek razlaga koncept zdravje-bolezen pri Indijancih Zoque iz severnega Chiapasa v Mehiki in podrobno analizira njihovo medicinsko prakso, tako preventivo kot kurativo.

Poseben poudarek je na ločevanju domačega družinskega zdravljenja in pa specialističnega zdravljenja na ravni tradicionalne medicine. To ločevanje sloni na sokejevski etiologiji in bolezenski klasifikaciji.

ABSTRACT

The article explains the concept of health and illness with the Zoque Indians of North Chiapas in Mexico and analyses in detail their medical practices, preventive as well as curative ones.

Special emphasis is dedicated to the differentiation between domestic and family therapy on the one hand, and specialist treatment on the level of traditional medicine. This differentiation is based on Zoque etiology and their classification of illnesses.

Koncept zdravje-bolezen je pri Sokejih tesno povezan s splošno razlago sveta in človeka v njem.

Ves univerzum uravnava dualistični-polarni princip, ki se manifestira na vseh nivojih realnosti: v naravnem, nadnaravnem in socialnem svetu. Gre za splošno dualistično strukturo, ki se formalno izraža na različnih nivojih skozi različno opozicionalno nomenklaturu. Princip je po svoji funkcionalnosti dinamičen - teži k ravnotežju nasprotij.

Opozicionalni pari služijo tudi kot klasifikacijske in interpretacijske strukture. Sokeji razlagajo naravo z opozicijami, med katerimi so najosnovnejše: moško-žensko, močno-slabo, vroče-hladno, desno-levo, gor-dol itd.¹

»Vroče« in »hladno« nista zgolj termodinamični kategoriji, pojmujejo ju v veliko širšem smislu. »Vroče-hladno« sta eden najsplošnejših klasifikacijskih sistemov, lahko bi rekla, da predstavljata hermenevitično strukturo Sokejev *par excellence*, osnovni kognitivni model, kateremu sledi cel spekter aplikativnih izvajanj - od medicinske prakse, kulinarike,

* Tekst je del avtoričine magistrske naloge z naslovom Medicina in magija med Sokeji v Chiapasu (Mehika), oddane na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Filozofske fakultete v Ljubljani junija 1992 (mentor dr. Zmago Šmitek, somentorja: dr. Noemi Quezada in dr. Andrés Medina).

¹ Vizijo sveta, različnost kozmosa, red in gibanje razlagajo vsa mezoameriška ljudstva na osnovi opozicij, ki izhajajo iz najbolj primarne: Praoče-Pramati. Na to najosnovnejšo horizontalno delitev univerzuma vežejo kompleksnejše strukture. López Austin (1984: 58-59) je predstavil najpogostejše strukture pri starih ljudstvih

oblačenja do pravil obnašanja in družbeno-pravnih norm. Vsako človeško dejanje ima svojo vročo ali hladno konotacijo.

Klasifikacija »vroče-hladno« je v vsem mezoameriškem in južnoameriškem prostoru precej običajna. Foster (1978, 1983) jo razlaga kot okrnjeni prežitek grške Hipokratove teorije zdravljenja. Ta naj bi prišla preko arabske medicine (Avicenna) v špansko srednjeveško medicinsko prakso, od tu pa v Ameriko, kjer naj bi jo domorodci hitro sprejeli.²

Človek je mikrokozmos, križišče vseh opozicijskih osi, tako naravnih (moški-ženska, vroče-hladno, močno-šibko) kot socialnih in duhovnih: naravno-duhovno, naravno-kulturno, naravno-socialno.

102

Komumub/p/t ali človeško telo pomeni v sokejevskem jeziku človeka v integriteti, celoti. To celoto sestavlja vidno telo in 13 nevidnih *kojam*, spiritualnih enot, ki imajo svoj sedež v srcu. Vidno in nevidno telo sta nerazdružljiva harmonična enotnost. Duševne enote pri tem niso ekvivalentne krščanski duši, čeprav današnji Sokeji mešajo pojem »duša« in »kojama«.³

osrednje Mehiške planote:

ženska	moški	noč	dan
hladno	vroče	voda	ogenj
spodaj	zgoraj	vpliv prednikov	vpliv potomcev
ptič <i>ocelote</i>	orel	smrt	življenje
9	13	kremen	cvet
spodnji svet	gornji svet (nebo)	veter	blisk
vлага	suša	ostra bolečina	iritacija
tema	svetloba	majhno	veliko
šibkost	moč	nočni nalive	curek krvi
		smrad	dišava

² Hipokratova medicinska praksa je temeljila na harmoniji štirih osnovnih življenjskih principov: vroče - hladno - suho - vlažno, ki so označevali 4 osnovne elemente: zrak, zemljo, ogenj, vodo. Njegova teorija je bila res osnova evropski srednjeveški medicini in je kot taka vsekakor prišla s Španci tudi na ameriška tla, vendar se sama bolj strinjam z Austinovo hipotezo oz. kritiko Fosterja, da je glede na celotno mezoameriško kozmologijo in ideologijo v tem prostoru že pred prihodom Špancev obstajala dihotomija zdravstvenega klasificiranja in da so Španci k vsemu skupaj dodali le še svoje elemente in utrdili predšpansko tradicijo (López Austin, 1984: 103-118).

³ Laureano Reyes (1988:246) enači sokejevsko *kojamo* s *tonalli*, duševnostjo starih Mehikov; enačenje ni eksaktno, ker je bila *tonalli* le ena od najpomembnejših duševnih enot pri Mehikih. Samostalniška oblika *tonalli* glagola *tona* (»sevati«, »dajati toploto«) ima v jeziku nahuat naslednje pomeni: a. sevanje; b. sončna toplota; c. poletje; d. dan; e. znamenje dneva; f. usoda osebe glede na dan rojstva; g. duša in duh; h. usojena stvar ali stvar, ki je lastna določeni osebi (Molina). Austin v analizi koncepta duševnosti pri Mehikih govori o treh najvažnejših duševnih enotah: *tonalli*, *yolia* in *ihiyotl*. Vse tri enote so bile porazdeljene po vsem telesu, s tem da je imela *tonalli* sedež v glavi, *yolia* v srcu, *ihiyotl* pa v jetrih. Prva je nosila najbolj racionalne funkcije, zadnja najbolj emocionalne. Edino *tonalli* je za časa življenja (sanje, bolezen) lahko zapustila telo. Kot osrednja duševna enota, ki je povezovala vse ostale in skrbela za duševno harmonijo in telesno-duševno usklajenost, je bila *yolia* najpomembnejša. (1984: 221-262). Današnji mestici imenujejo *tonalli* vse duševne enote, ki jih mešajo s krščansko dušo. Predpostavljam, da je 13 duševnih enot v tesni zvezi s trinajstimi gornjimi ali transcendentalnimi svetovi, ki so jih poznale kozmogonije mezoameriških civilizacij. Predkrščanski kozmološki koncept Sokejev je sicer manj znan, glede na vire in ustno izročilo pa je poznan koncept Mehikov in Majev: vertikalna os stvarstva se je delila na 13 zgornjih svetov, 9 spodnjih in 4 srednje. Vsakemu so pripadali polarni pari božanstev, naravni elementi in barve. Mehiki so si univerzum predstavljali kot nadzemno in podzemno stopničasto piramido. Najvišji nivo nadzemne piramide je pripadal najvišjemu božanstvu - Omeotlu, ki je predstavljal vsesplošni dualizem. Maji so upodabljali gornje svetove z mitološko *ceibo*, svetlim drevesom, iz katerega je izšel rod majevske aristokracije (Villa Rojas, 1986: 140-147). Med današnjimi Tzotzili je koncept še živ: poleg *ceibe* si gornje svetove predstavljajo kot piramido, katere stopnice so ure dneva. Sonce doseže opoldne zenitno točko - najvišjo točko nebesne piramide ali »srce neba«, opolnoči pa najnižjo točko podzemnega sveta. (Holland, 1989: 70).

Kojame omogočajo življenje s tem, ko dajejo moč in vitalnost krvnemu obtoku. Vsaka duševna enota, tudi »sombra« ali senca imenovana, ima svoj korelat v živali ali pa naravnem elementu. Dvanajst enot, ki jih človek pridobi v življenju, z njim tudi umre; trinajsta, s katero se rodi, ni umrljiva in gre v svet mrtvih ali pa se reinkarnira. Nekatere »sence« so močne, druge šibke, dobre ali zle. Tako kima človek lahko več dobrih in močnih, šibkih in zlih ali pa šibkih in dobrih ali šibkih in slabih. Tisti, ki imajo »močne sence«, tako dobre kot zle, so *pi/mi jama* (močni po krvi). Te ljudi bolezní manj napadajo (imajo »hrabro kri«). Ljudje s šibko krvjo so nenehno izpostavljeni nevarnosti.

Delitev telesa na levo in desno hemisfero je ena najobičajnejših sokejevskih medicinskih klasifikacij. Vertikalna os, ki telo razpolavlja, se imenuje »usta telesa«; poteka od glave do nog: med očesoma, nosnicama, po sredi ustnic, brade, toraksa, popka ter deli genitalije in noge. Levi roki npr. pravijo *a akña k/* (*a* = na strani + *akña* = levi + *ang* = usta + *k/* = roka na levi strani ust (telesa)).

Leva hemisfera je povezana s severom, ki predstavlja slabe oz. »negativne« vidike življenja; bolezen, smrt, pasivnost, laž, »vse, kar se pojavlja z leve«.

Desna hemisfera je povezana z jugom (*jamanasomo* : *jama* = sonce, toplota, dan, življenje + *nas* = zemlja + *omojk* v smeri; torej v smeri tople zemlje). Južni ali topli del telesa je antipod severnemu hladnemu in predstavlja zdravje, življenje, aktivnost, resnico in dobro.⁴

Vidno telo delijo Sokeji v dvakrat po devet delov; levi in desni sprednji del, levi in desni zadnji del, leva in desna polovica glave, levi in desni toraks, levi in desni abdomen, leva roka in dlan, desna roka in dlan, levo in desno stegno, leva noga in stopalo, desna noga in stopalo ter leva in desna stran hrbtenice.

Telo se deli tudi v zgornji del (glava), osrednji del (srce in pljuča) in spodnji del, katerega višji predel zaobsega abdominalno votlino, nižji pa od zadnjice navzdol. Roke in noge, ki so izvršilni organi, pazijo na ravnotežje telesa.

Sokeji nadalje poznajo »sakralne« in »profane« dele telesa. Sakralni so: glava-vključno z obrazom, srce, pas in genitalije. To vlogo imajo, ker so najpomembnejši (pas pa najmehkejši), najbolj občutljivi, najbolj muhasti, najbolj poželjivi in ker skrivajo tabuje. V terapijah so deležni posebne nege.

Klasifikacijsko strukturo telesne sistematizacije sestavljajo torej naslednji binarni pari: levo-desno, sever-jug, zgoraj-spodaj, višje-nižje, spredaj-zadaj, profano-sakralno. Sredina, ki je lokalizirana na območju srca, ima v tej polarnosti vlogo ravnotežja, zato je pojem sredine več kot geometrijska označitev; vezan je na kvaliteto: harmoničnost, integracijo.

Poleg klasifikacijske razlage poznajo Sokeji tudi metaforično. Človeško telo identificirajo s ceibo, drevesom, ki je, kot sem že omenila, prisotno v sokejevski in majevski kozmogoniji.⁵ Deli telesa in njihova nomenklatura so analogni drevesnim delom. Telo

⁴ Horizontalna delitev sveta pri Mehikih in Majih je kvadrat, ki ga dve križni osi (sever-jug, vzhod-zahod) delita v štiri dele. Center ali popek predstavlja zelen kamen (zelena-simbol ravnotežja), ki združuje štiri trikotne liste gigantskega cveta. Strani neba imajo svoje barvne, spolne in druge simbolne konotacije, ki od kulture do kulture variirajo, največkrat pa sever označuje smrt, spodnji svet, žensko; jug pa življenje, zgornje svetove in moško. Pri Mehikih je sever črn, jug moder, pri Majih pa je sever bel, jug rumen.

⁵ Projekcija kozmičnega drevesa v človekovo anatomijo je razumljiva, saj človek predstavlja središče stvarstva in stvarstvo v malem. Kronisti iz 17. in 18. stoletja, ki opisujejo sokejevska naselja, poudarjajo simbolno

označuje kot *yen kuy*, velikost drevesa (*guy* ali *cuy* = drevo). Usta (*ang*) predstavljajo korenine (*ang kujy*); noge (*kojsa*) so deblo (*kujkpajk*) in predstavljajo velikost drevesa; roke (*k''*) so veje (*akm/n*); glava (*kobajk*) predstavlja listje; koža (*naka*) je lubje (*naka*); mišice (*sis*) so les (*sis*); kri (*n'/bin*, *n'/pin*) je drevesni sok = moč (*n'/bin*); otroci (*une*) so sadeži (*t/p une*) itd.

Kako globoko je prisotna simbolika drevesa v človekovem življenju, nam pričajo tudi nekatere druge metafore: *wi kuy* - »vse, kar nam da drevo« pomeni hrano; *kut kuy* - »podoba drevesa« so vsa surova živila; *ka kuy* - »mrtvo drevo« ali »drevo v nevarnosti smrti« označuje bolezen; *koken/jkuy* - »iti zamenjati drevo« se imenuje obredno obiskovanje neveste, ki traja eno leto (enkrat mesečno).

104

Določene dele telesa ponazarjajo Sokeji po podobnosti tudi z nekaterimi drugimi primeri iz narave: lobanja je *tsima* ali posoda iz buče; pazduha je *saja* ali perut; penis je *jono* - ptič; testis je *poka* ali jajce, žolčnik je *tsujchñi* ali zeleni chile, jetra so *pat* ali nopal (kaktusov sadež), srce je *koya* ali rdeč paradižnik itd.

Tsokoy ali *srce*, kot središčni organ, združuje vse dobro in vse slabo. Je v sredini - med levo in desno hemisfero in med zgornjim in spodnjim delom telesa. Prevod besede *tsokoy* je večznačen: *tsoko* pomeni vlažno, mokro; *koya* je paradižnik. Laureano Reyes (1988: 291-292) omenja tudi druge interpretacije: *ts* od *tsabas* = rdeč in *koy* ali *koya* = zajec. Reyes opozarja na podobnost srčnega utripa s hitrim in nemirnim dihalnim sistemom zajca, po drugi strani pa na pomembno simbolno vlogo te živali: zajec je hraber, pretkan, inteligenten, »biti zajec« pomeni biti najboljši, najhitrejši. *Tsokoy* je sinonim za »upravni center«, tudi v smislu »univerzuma«, »kozmosa«.

Preko cirkulacijskega sistema je srce povezano s celotnim organizmom; tako pravijo, da gre po krvi v vsak del telesa. Zgrajeno je iz votlih mišic (»mišice-jame«), ki so sedež trinajstih *kojam*, katere omogočajo življenje. Človek se rodi z eno *kojamo* in do 12. leta starosti vsako leto pridobi novo. Srce je najpomembnejši organ, njemu so podrejeni vsi ostali: »srce misli in ukazuje«. Kot emocionalni, spiritualni in logični center pogojuje človekov karakter in njegovo vedenje v družbi.

Možgani, ki so neposredno vezani na srce, so le njegov izvršilni organ. Srce jim po krvi pošilja različne misli; če pošlje »dobro« kri, človek ravna dobro, če jim pošlje »slabo«, se človek vede neprimerno. Kadar človek misli, »misli najprej s srcem«, možgani prenesejo misel v usta ali v vedenje. V primeru smeha (*sikpa tsokoy* = srce se smehlja), na primer, bo srce možgane najprej »ogrelo« ali pa »ohladilo«; prvo se zgodi v primeru veselja, drugo v primeru žalosti. Funkcija možganov (*kochaman*) je torej spominjanje in izvajanje.

Kri (*n/bin*, *n/pin*) je moč; ob cirkulaciji oskrbuje s predelano hrano vse dele telesa. Po sestavi jo ločijo v dve vrsti, gosto-črno in vodeno-rdečo. Kri ne nosi le hranljivih snovi, ampak vsebuje vitalno energijo in človekovo duševnost. Povezana je s trinajstimi duševnimi enotami; preko njih prenaša misli in karakter. Podobno kot pri Majih (Villa-Rojas, 1985:190) sta tudi pri Sokejih temperament in karakter odvisna od tipa krvi, ki ga

vlogo *ceiba*, iz katere naj bi izhajal sokejevski rod. Pri Majih podpira velika *ceiba* središče sveta, ki je kvadratne oblike. Štiri *ceibe* podpirajo nebo v štirih zemeljskih vogalih (Villa Rojas, Vogt, Holland). Od tu izhaja tradicija, da raste *ceiba* v sredini vasi in na vsakem od štirih glavnih izhodov. Austin (1984: 104) razlaga predstavo Mehikov: »Bogovi so ločili nebo in zemljo s štirimi stebri, ki podpirajo nebesno odejo in jo ločujejo od zemeljske površine. Ti štirje stebri so personificirani z antropomorfnimi božanstvi, štirimi *tlaloqui* (bogovi dežja), ki jih opisujejo tudi kot štiri drevesa, skozi katera se pretakajo vplivi nebeških in podzemnih bogov«.

ima posameznik. Tako pravijo, da ima nekdo »leno kri«, »močno« ali »šibko«, »vročo« itd. Poznajo tudi umirjeno in razburljivo kri. Kadar človek zboli, ima prehladno ali prevročo kri. »Vroč« kri je lahko tudi prirojena. Osebe, ki imajo to karakteristiko, so redke, a zelo nevarne za okolico, saj zavestno ali pa nehote povzročajo hude bolezni.

Kakor je človeški organizem kompleksna enotnost naravnega, duševnega in socialnega, tako sta tudi zdravje in bolezen kompleksni stanji organizma.

Posameznik doseže zdravo, normalno stanje, kadar živi v svojem telesnem, duševnem in družbenem ravnotežju; kadar je psihofizično usklajen z naravo, nadnaravnim svetom in družbo, katere član je.

Nasprotno pa, patološko stanje nastopi, ko se poruši ena od komponent te strukture. Ne glede na vzrok in povod bolezni pride do kompleksne patologije, do prizadetosti duševnega in telesnega dela, zato sta temu primerna tudi preventivna in terapevtska dejavnost. Zdravljenje stremi po uravnoteženju psihičnega in fizičnega stanja.

Sokeji poznajo tri izraze za bolezen: *ka'kuy*, *toya* in *met*.

ka'kuy (»smrt drevesa«: *ka'u* = smrt + *kuy* = drevo) označuje bolezen v splošnem, še posebej pa se nanaša na neboleča obolenja: vročino (*pijk/y ka'kuy*), slabost (*maya'kuy*), nespečnost (*/nga'kuy*) itd.

Toya se nanaša na bolezenska stanja s trenutnimi bolečinami: npr. muskularna bolečina (*kujkpajk toya*).

Met se nanaša na obolenja s kroničnimi bolečinami, kot so pritiski živcev in bolezni notranjih organov: npr. bolečina v križu (*uka met*).⁶

Klasifikacija bolezni je lahko naravna ali etiološka. Naravna klasifikacija poteka po že omenjeni strukturi »vroče-hladno« v »vroče« bolezni (*pijkuy*) in »hladne« bolezni (*mamguy*).

V primeru bolezni se torej v telesu sproži pretirana »vročina« ali pretiran »mraz«, telo oslabi. Naj za lažje razumevanje navedem nekaj primerov:

- naravno ravnoesje organizma je v nevarnosti pri pretiranem izpostavljanju dejavnostim, ki povzročajo vročino (delo na polju, tovorjenje materiala, kuhanje, likanje itd.);
- človek je v veliko manjši nevarnosti, če je izpostavljen mrazu, vendar je mrzla konotacija vode organizmu kar najbolj škodljiva;
- naravno ravnoesje se poruši, če človek uživa zgolj hladna ali zgolj vroča živila, zlasti slednja so organizmu škodljiva, če se jih ne dopolni s hladnimi;
- bolezen nastopi tudi ob psihičnih stresih: pretiran strah, nenaden preplah, tesnoba (*susto, espanto*), povzročijo v telesu vročino;
- vpliv ljudi v »vročem« stanju: ženske med menstruacijo, nosečnice, »vroč« pogled, itd.;
- vpliv nadnaravnih bitij: napad naguala ali šamanov napad skozi sanje, srečanje *Wayu, Sombrerona, Piowa-chu'e* itd.;
- neprimerno obnašanje in rušenje družbeno-moralnih norm poruši ravnoesje organizma, nastopi vročina, diareja itd..

⁶ Kefalno patologijo, na primer, klasificirajo različno: *kobajk ka'kuy* (*kobajk* = glava - bolezen glave) se nanaša na mentalne bolezni, norost, na primer. *Kobajk toya* je akutni glavobol, *kobajk met* pa je kronični glavobol.

Etiološka klasifikacija ali bolezenska etiologija

Bolezni torej nastopijo s porušenjem psihofizičnega ravnotežja, ki se demonstrira najprej na fizičnem nivoju, vendar vzrok vseh naravnih oz. psihosomatskih sprememb ni vedno naraven.

Porušenje naravnega ravnotežja »vroče-hladno« je sicer obvezni spremljevalec, navadno začetni simptom vsake bolezni, ki pa ima lahko tudi magičen vzrok.

V nadaljnjem skušam interpretirati originalno sokejevsko etiološko klasifikacijo.

Sokeji delijo bolezni v majhne (*che'bo kuy*) ali nenevarne in velike (*moja kuy*) ali nevarne. Meja med njimi ni vedno evidentna. Velikokrat so prvi simptomi zelo podobni, celo isti, zato so prve diagnoze (avtodiagnoze ali družinske diagnoze) lahko napačne.

106

Med majhne bolezni prištevajo: kašelj, gripo, vročino, diareje, infekcije itd. Tovrstne bolezni nastopijo ob nepazljivosti in nezadostnem upoštevanju preventivnih ukrepov. Vzroki tovrstnih bolezni so naravni: izpostavljenost preveliki vročini ali mrazu, uživanje pokvarjene (razpadajoče) hrane, uživanje pretežno vročih ali pretežno hladnih jedil, uživanje vode in hrane, okužene s paraziti itd.

Gripo razlaga informatorka 1 takole:

»Nič ni čudno, da smo zboleli; ker je zima in mraz, pijemo veliko kave, ki je vroča; vsa ta vročina se je zaprla v naša telesa in noče ven, zato se je dvignila temperatura in prišla je gripa.«

Naravne bolezni zdravijo doma - s pomočjo zdravilnih zelišč (ki jih večkrat komplementirajo s kupljenimi kemičnimi preparati), posebnih diet, počitka in tako imenovane »družinske psihoterapije«, psihične nege, ki je je bolnik deležen s strani širše družine, in to ne glede na vrsto bolezni. Psihološki moment in vključevanje sorodstva tako na nivoju domače kot specialistične terapije kaže na kompleksno obravnavo bolnika oz. bolezni, ki jih sodobna medicina pojmuje in obravnava zgolj z vidika somatske patologije. Vendar naravne oz. majhne bolezni niso niti približno tako kompleksne in komplicirane, da bi zanje potrebovali specialista. Sokeji jih vedno zdravijo sami.

Velike ali nevarne bolezni so vse tiste, ki ogrožajo človekovo življenje. So težje ozdravljive, ker so kompleksnejše, zato zahtevajo specialno terapijo, ki traja lahko dlje časa, saj vključuje tako empirično medicinske kot magično-ritualne elemente. Kompleksnost bolezni in njihovega zdravljenja zajema psiho-somatski, duhovni in socialni nivo; zdravljenje vodi specialist, vključena pa sta družina in širše sorodstvo.

Tovrstne bolezni nastopijo s somatskimi simptomi (diareja, temperatura itd.), ki jih spremljajo posebna emocionalna stanja: depresija, strah, mora, nespečnost, izguba apetita itd. Ta stanja so posledica izgube oz. potencialne izgube duše, prav to pa je tisto, kar ogroža bolnikovo življenje. Vzrokov za izgubo duše oz. za nevarnost, da *kojama* zapusti telo, je več:

- napad nadnaravnih bitij in *kojam* oz. nagualov (tiste duševne enote, ki spremlja posameznika v določeni živali oz. predmetu), čarovnikov ali sovražnih sovaščanov;
- kršenje socialnih, moralnih in religioznih norm.

Vsaka duša oz. *kojama* v sanjah zapusti telo in potuje. Na poti lahko sreča sovražnika, *kojamo* čarovnika ali katerega od sovaščanov, ki jo napade. Če v boju uspe zmagati, se vrne v telo, kolikor pa je premagana, se ne vrne in organizem zboli. Potovanje duše v sanjah je povsem normalen pojav, do patološkega stanja pride le v primeru

spiritualnega napada. Povzročanje bolezni skozi sanje je pri Sokejih najpogostejša oblika maščevanja: med spanjem, ko sta telo in duša ločena, je organizem najbolj izpostavljen nevarnosti.

Kojama lahko zapusti telo tudi, ko je organizem v budnem stanju. V takem slučaju je zapuščanje duše patološkega značaja že samo po sebi. *Kojama* zapusti telo, če se človek sreča z nadnaravnimi bitji in se hudo prestraši. Najpogostejše se to zgodi na mestih, kjer prebivajo »gospodarji« gora, jam, zemlje, vode, bliska itd. - nastopi *susto* ali *na'tse*. Bolezen *na'tse* nastopi tudi v primeru, ko posameznik sreča gozdna spiritualna bitja, kot so *Wayu*, *duendes*, *Sombreron* itd.

Posameznik se lahko prestraši tudi nenavadnih in nenadnih dogodkov in zbolí za lažjo oz. manjšo obliko *na'tse*. *Kojama* v takem primeru ne zapusti telesa, obstaja pa velika možnost, da se to zgodi, zato zahtevajo tudi lažje oblike *susta* ali *na'tseja* posebno terapijo.

Vzroki nevarnih bolezni so torej lahko nadnaravni ali pa socialno-magični.

Nadnaravne bolezni negativnega predznaka (*susto*, *aire*, *caida*, »izguba duše«) povzročajo gospodarji krajev (zemlje, vode, gora, jam, bliska, vulkana) in druga spiritualna bitja. Poleg negativnih nadnaravnih bolezni poznajo Sokeji tudi bolezni »od Boga«, ki so hude, niso pa nujno negativne: sterilnost, epilepsija, duševne bolezni in vse nepoznane bolezni.

Med nevarnimi boleznimi socialno-magičnega vzroka poznajo Sokeji: *na'tse* ali *susto*, ki ga povzročijo napadi sovražnika v sanjah (napadalec je lahko sovražnikova *kojama*, *nagual* ali pa *kojama* in *nagual* čarovnika, ki ga sovražnik najame); »pogled«, »vroč pogled« in »zli pogled«, »zavist«, *carga*, *alfarecia* itd. Ljudje povzročajo te bolezni namerno ali nenamerno. »Zavist« in s tem v zvezi čaranje, napadi skozi sanje in »zli pogled« so največkrat namerno in načrtno povzročeni; so pa tudi ljudje, ki imajo prirojen »vroč pogled« in nehote škodijo okolici. Nekaj podobnega bi lahko rekla za *cargo*, bolezen, ki jo povzročajo nosečnice in ženske med menstruacijo.

PREVENTIVNA DEJAVNOST

Če želi posameznik ohraniti zdravje - ravnotežje, mora upoštevati številna preventivna pravila; pri delu in opravilih, prehrani, umivanju, spolnem in socialnem življenju.

Zaradi sistematičnosti in preglednosti delim preventivno dejavnost v naravno in magično-socialno (glede na zaščito pred »majhnimi« in »velikimi« boleznimi). Sokeji ne dajejo prednosti eni ali drugi, zanje je enako pomembna tako prva kot druga; istočasno - enakovredno in komplementarno jih vsakodnevno spremljata obe.

Naravna preventiva

Prava mera pri delu, oblačenju, prehrani in umivanju zmanjšuje možnost naravnih obolenj. Gre za ravnotežje med »vročim« in »hladnim«; preventivna pravila upoštevajo Sokeji z veliko rigoroznostjo; zlasti se izogibajo nesorazmerju in prevelikim nenadnim spremembam;

- vroče telo (zaradi težkega fizičnega dela na polju ali bližine ognja - kuhanje, likanje)

ne sme v stik z vodo, obratno je lahko izpostavljeno vetru: umivanje tik po delu je prepovedano, dobro je tudi prekiniti delo, kolikor se telo hitro segreje;

- ljudje, ki veliko berejo, so v nevarnosti, da se jim pregrejejo oči, zato Sokeji odsvetujejo daljše branje (npr. študij itd.);

- telo je pretirano »vroče« tudi v času menstruacije, nosečnosti, poroda (in tik po porodu) in med spolnim odnosom, zato je treba paziti, da ne zboli oseba, ki v tem stanju je, pa tudi njena okolica, saj oddaja svojo toploto na druge; umivanje med menstruacijo, v visoki nosečnosti, takoj po porodu in po spolnem odnosu je strogo prepovedano; poleg naravnega neravnovesja in nevarnosti bolezni je v teh primerih prisotna tudi magična nevarnost bolezni; nosečnice in ženske v menstruaciji ne smejo na obiske, saj lahko na oslabiljene (bolnike, dojenčke in šibke osebe) prenesejo toliko »vročine«, da žrtve lahko umrejo; pri spolnem odnosu je v nevarnosti tisti del duševnosti, ki zapusti telo v posebnih primerih (sanje, strah itd.); kolikor se ne vrne, je rezultat lahko smrt;

- najbolj rigorozna so pravila prehranjevanja, saj je od hrane odvisen dobršen del zdravja; vsaka jed, ki jo zaužijejo, mora biti pripravljena tako, da ni niti »hladna« niti »vroča«; gre za pravilno dopolnjevanje oz. kombiniranje živil - čim bolj je živilo »vroče«, s tem bolj »hladnim« se mora komplementirati in obratno: puranovo meso je zelo »hladno«, zato ga pripravljajo samo v omaki *mole*, ki je zaradi sestavin, zlasti začimb, izredno »vroča«; pravijo, da sicer lahko škoduje zdravju; »hladno« je tudi svinjsko meso, zato mu pri peki dodajo veliko česna; kokošje in goveje meso, mleko, sir, smetana in jajca so »vroča« živila, zato jih jedo z zelenjavo, s »hladnimi« začimbami in tortiljami. Večina zelenjave, tudi sadja in tortilje so »hladne«, kava, alkohol in tobak »vroči« itd. (glej razpredelnico v poglavju o prehrani). Kot sem že poudarila, »vroče« in »hladno« nista vedno termodinamični kategoriji; pri živilih bi lahko rekla, da so »vroča« zlasti tista, ki iritirajo prebavila (morda se angleški pojem *hot* v primeru začimb še najbolj približa indijanskemu konceptu), »hladna« pa sveža in lahka, čeprav to ni vedno pravilo (npr. avokado je »hladen«, a je težko prebavljiv, enako svinjina).

- med preventivna zdravstvena dejanja spada tudi izogibanje določenim psihičnim stanjem in razpoloženjem, ki telo in duševnost preveč segrejejo ali pa povzročijo »padec« telesa: v prvi vrsti se je treba izogibati razburjanju, ki je tako »vroče«, da ni v nevarnosti le razburjena oseba, ampak tudi okolica; še posebej se ne sme razburjati med jedjo; podobno je s prepiranjem. Zdravju zelo škoduje tudi pretirano razmišljanje (»pretehtavanje«), zato se ga je treba kar najbolj izogibati, sicer zapade organizem v kompleksni »padec«, ki ga celo specialist težko ozdravi.

Magična preventiva

Sokeji so dnevno izpostavljeni nevarnostim, ki jih povzročajo zavist, škodoželjnost in poželjivost sovaščanov in prisotnost spiritualnih oz. nadnaravnih bitij. V obrambo pred nadnaravnimi in socialnimi magičnimi boleznimi se držijo določenih pravil in uporabljajo posebna magično-zaščitna sredstva:

- v obrambo pred »vročim pogledom«, zlim pogledom, poželjivostjo in magičnimi dejanji sovaščanov, zlasti pa tujcev, nosijo različne *amulette*, ki morajo biti čim bolj skriti: navadno pod bluzo, v nedrih ali v pasu, in sicer tako, da se dotikajo kože: rumeni topaz ali jantar, male bombažne vrečke rdeče barve, v katere je specialist zašil pravo razmerje naslednjih zelišč: rožmarin, baziliko, rutico, pelin, anisov cvet in gorčična semena;

- zaščitno vlogo igra tudi rdeča barva, zato je dobro nositi rdeč pas, rdeč trak v laseh, rdečo ruto itd.;

- ko gredo Sokeji na mesta, kjer je zbranih veliko ljudi, se zaščitijo pred »ojeado« ali poželjivostjo z dišavami, ki si jih kanejo zlasti na senca, pod pazduho, na vsa tista mesta, ki so najbolj občutljiva;

- izogibati se morajo neprimernemu vedenju v družbi in kršenju družbeno-moralnih norm; s tem zmanjšajo konfliktno situacijo in možnost maščevanja;

- nevarnosti od nekaterih spiritualnih bitij, ki prežijo na človeka v gozdu in ob vodi, se izogibajo zlasti tako, da hodijo v skupini ali hodijo čim manj po samotnih krajih;

- pred nenavadnimi naravnimi pojavi se zaščitijo s kamni in rdečo barvo: na dan sončnega mrka, na primer, so ženske nosile rdeče trakove in pasove, moški pa so si z zemljo namazali podplate; večinoma niso šli iz hiš, ker so razlagali izpostavljanje soncu, ki se »prepira z luno in ima zato še večjo moč«, kot izredno nevarno; noseče ženske so si trebuhe prekile z rdečimi krpami, da ne bi otrok dobil »zajčje ustnice«; prepovedano je bilo tudi umivanje, ker je sonce »okužilo« vodo.

109

KURATIVNA DEJAVNOST

Kurativa pri Sokejih ni izključna dejavnost specialistov. Tako v Pantepecu kot v Tuxtli Gutiérrezu in Copoyi sem bila priča razviti domači medicinski praksi. T. i. majhne ali nenevarne bolezni, ki imajo naravne vzroke, zdravijo Sokeji izključno doma.

Avtodiagnoza in družinska diagnostika, klasifikacija bolezni, poznavanje in klasificiranje zdravih zelišč in njih uporaba, obvladanje različnih terapevtskih tehnik (masaža, *soplada*, *barreada*, kopeli, maziljenja ipd.), aplikacija injekcij in podobno - vse to spada v običajno domače zdravljenje. Zdravilna zelišča in klasifikacijo »hladno-vroče« v prehrani in zeliščih obvlada vsak Soke ne glede na spol in starost.

Šele v primeru, če se izkaže, da bolezen doma ni ozdravljiva, iščejo Sokeji pomoč pri specialistih. Izbor specialista je odvisen od več dejavnikov, zlasti pa od tipa bolezni.

Zdravljenje ni nikoli le stvar pacienta in terapevta, vedno vključuje celotno ožjo in širšo družino in včasih postane problem vse vaše skupnosti. Posebno psihično nego, ki jo bolniku posveča sorodstvo in ki je zelo pomemben element vsake terapije, sem poimenovala »družinska psihoterapija«. Ta je prisotna tako na ravni domačega kot specialističnega zdravljenja; v slednjem primeru nastopajo družinski člani kot obvezne »priče« magičnega terapevtskega rituala.

Domače ali družinsko zdravljenje

Ko nastopijo prvi simptomi, si prizadeta oseba določi vrsto oz. vzrok bolezni sama ali pa se posvetuje z družinskimi člani, sosedmi in sorodniki. Prvo, kar mora bolnik opraviti, je analiza vsega, kar se je z njim dogajalo v zadnjem času: kje in s kom se je družil, kaj je počel, kar bi mu bilo lahko škodilo, ali se je pregrešil v pravilih vedenja in preventivnih pravilih itd. Ko sam ali pa s pomočjo družine določi vrsto bolezni, je proklamiran bolnik. To pomeni, da lahko začne z domačim ali specialističnim zdravljenjem, da lahko prekine z delom in da se lahko vsakemu potoži o svoji bolezni. Opazila sem, da do trenutka, ko prizadeti še ni priznan za bolnega, Soke prenaša težave zelo stoično, obratno pa se po

tem toliko bolj pritožuje. Opazila sem tudi, da veliko boleznih prebolijo stoje, kot tudi to, da večkrat bolezni ignorirajo, dokler se resneje ne razvije.

Vloga hišnega terapevta prevzame navadno mati oz. žena. Zlasti, ko so bolni otroci, je njena terapevtska dejavnost zelo kompleksna in poseže, če je potrebno, tudi na področje magičnih zdravljenj: na primer zdravljenje *carge* ali *alfarecije*, ki prizadeneta dojenčke zaradi bližine »prevroče« osebe. Kolikor terapije takoj ne izvedejo, otrok lahko umre, zato je najbolje, da ukrepa mati sama. Podobno lahko nekatere elemente magično-ritualne terapije (*soplar*, *barrear*) izvede v primeru »sramu«, šoka oz. nenadnega preplaha katerakoli oseba, ki je v bližini nepričakovano prizadetega; učinek je v tem primeru enak učinku specialista, ki je sicer edini merodajni terapevt magično-ritualnih zdravljenj.

Vsako domače zdravljenje vključuje torej naslednje elemente:

110 daljši ali krajši počitek, posebno dieto, »hladno« ali »vročo« - glede na vrsto bolezni, uporabo zdravilnih zelišč, ki jih dopolnjujejo s t.i. »patentnimi zdravili«, določene tehnike masaž in kopeli in pa družinsko psihoterapijo.

Poznavanje zdravilnih rastlin je pri Sokejih vsesplošno razširjeno, njih uporaba pa je osnova vsakega zdravljenja. Ne le specialist, vsak Soke pozna vsaj osnovne zdravilne zeli, tiste, ki mu lajšajo težave pri prebavnih motnjah, parazitih, zvišani temperaturi; pa tudi tiste, ki ga ščitijo pred nadnaravnimi in socialnimi nevarnostmi. Teh osnovnih zelišč je na ozemlju gorskega pragozda kot tudi chiapaškega nižavja veliko. Sokeji jih klasificirajo, podobno kot živila, v »hladna« in »vroča«. Prva uporabljajo v primeru »vročih« bolezni, druga pri zdravljenju »hladnih«. Klasifikacijsko sistematiko obvladajo že otroci, ki začno zgodaj sprejemati zdravilsko znanje.

Zelišča uporabljajo vedno sveža, sušenja ne poznajo; subtropsko podnebje jim to omogoča. Sveža zelišča imajo veliko večjo učinkovitost, zato gredo vsakokrat sproti po potrebi nabirat rastline, pa čeravno morajo za to daleč v hribe ali gozd. Določene rastline smejo nabirati le zgodaj zjutraj, druge opoldne; slednje so aromatične in jih navadno uporabljajo v magično-čistilnih terapijah (rožmarin, bezeg).

Najbolj potrebna zelišča imajo Sokeji na vrtu: rutico, kamilice, meliso, meto, mehiški pelin, bezeg ipd. - da so čim bolj pri roki.

Zeliščar oz. terapevt uporabi glede na vrsto bolezni in značaj zelišča določene dele rastline: liste, vejice, cvet, korenine ali lubje. Predelava in priprava zdravil je naslednja:

- priprava zavrelkov ali prelivov ene ali mešanice več rastlin, ki jo pacient uživa kot čaj;

- prevrelki, ki jih uporabljajo za spiranja in umivanja;

- prevreta ali sveža rastlina, ki jo v obliki obkladkov polagajo na prizadeta mesta;

- pečenje zelišč v olju ali masti (za obkladke ali masaže);

- priprava magično-obrednih kopeli, kjer uporabljajo tako vodo kot kuhane rastline;

- uporaba zelenja pri masažah in magičnih »čiščenjih«;

- priprava esenc;

- priprava zdravilnih vodic (rastline, namočene v alkohol);

Zadnje štiri priprave in aplikacije pripadajo terapevtom-specialistom, medtem ko lahko ostale načine priprave izvaja vsaka oseba, ki zdravi doma.

Zdravilna zelišča velikokrat shranjujejo v alkoholu, ki je z vidika medicinske klasifikacije Sokejev nevtralnega značaja. Alkohol uporabljajo tudi pri posebnih kontramagičnih »prhah« - t.i. sopladas.

Tudi olja, ki so osnove masažnih vtiral, imajo nevtralni (niti »vroč« niti »hladen«) značaj.

Zeliščno terapijo pogosto dopolnjujejo kemična zdravila, ki jih kupujejo pri vaških trgovcih, in t.i. »medicina de patente« - naravni in umetni preparati, narejeni v ilegalnih, piratskih laboratorijih.

»Patentna zdravila« prodajajo potujoči trgovci oz. potujoči »zdravniki« - prevaranti. V Pantepec npr. že nekaj let hodi človek iz Tapachule. Vsi njegovi preparati imajo enako ceno (spomladi 1991 je ena steklenička stala 10 000 pesov = dobre 3 dolarje) in eno skupno lastnost - so univerzalnega značaja. Ker ima vsak laboratorij svoje »zaščitene« patente, imenujejo to vrsto zdravil »patentna zdravila«; navadno imajo obliko napitkov, praškov, sirupov, vodic ali tablet in imena: »Pura sangre«, »Fuerza vital«, »Agua coronada«, »Agua de colonia«; potujoči trgovci prodajajo tudi afrodiziake in magične napitke, praške, mila in dišave, ki odganjajo zlo ali privlačijo osebe nasprotnega spola: »Siete machos«, »Polvo de San Antonio« itd.

111

Med kemičnimi zdravili, ki dopolnjujejo domača zdravljenja, so najpogostejše: analgetiki (Agin, Dol-5, Prodolin), antiseptiki (Neomelubrin, Terramicin), antibiotiki (Chlohidrat tetracilin), antiinflamati (Adrecort), antigripini in antiparazitiki (Vermox).

Sokeji jih ne konzumirajo po zdravniških navodilih, ker je večje uživanje kemičnih zdravil zanje nevarno, vključujejo pa jih kot priložnostjo dopolnilo naravnim zeliščem. Antibiotikov tako ne jemljejo na osem ur, ampak vzamejo po eno tableto, kadar se stanje bolezni poslabša.⁷ Bolj kot tablete so čislane ampule, ki si jih vbrižgajo z injekcijami; le-te kupijo v vaški trgovini. Uporaba injekcij je med Indijanci bolj priljubljena, ker ima hitrejši in vidnejši učinek. V vsaki družini je vsaj ena oseba, ki zna uporabljati igle, navadno so to matere. Zelo popularne so vitaminske ampule, zlasti vitamin B, ki si ga vbrižgajo pri gripi, prehladih in slabem počutju.

Masaže in kopeli spadajo že med specialne tehnike, v domačem zdravljenju pa jih lahko uporabljajo matere pri zdravljenju dojenčkov in otrok ali katerakoli oseba, ki je v neposredni bližini prizadetega v primeru manjše oblike *susta* in »sramu«.

Mati oz. terapevt lahko masira celotno telo bolnika (pri *sustu*, *cargi* in *alfareciji*) ali le prizadete dele, npr. trebuh ob paratiznih obolenjih.

Sokeji poznajo »hladne« in »vroče« masaže ter vodne oz. mokre in oljne ali suhe. Osnova vseh masaž so zelišča, iz katerih pripravijo vtiralna olja ali vode, v določenih primerih pa vtirajo sveže rastline.

Vtiralna olja pripravijo s praženjem rastlin v olivnem, jedilnem in drugih oljih; v španščini jih imenujejo *confortes* (krepčila) ali *bajadas* (ker jih vtirajo od zgoraj navzdol). Navadno so oljne oz. suhe masaže »vročega« značaja, pripravljene torej iz »vročih« zelišč; uporabljajo jih pri zdravljenju »hladnih« bolezni (hladna dizenterija, amebe itd.).

Vtiralne vode ali *baños* (kopeli) so prevrelki mešanih zelišč oz. prevrelki samo

⁷ V Mehiki je vsakemu trgovcu uradno dovoljena prodaja zdravil, za katera kupci ne potrebujejo (z izjemo močnejših pomirjeval) zdravniškega recepta.

»hladnih« ali samo »vročih« rastlinic, katere vtirajo v bolnikovo telo - »hladne« v primeru »vročih« bolezni in »vroče« v primerih bolezni hladnega značaja.

Bañada ali kopel je potrebna v primeru *charge in alfarecie*, bolezni, ki ju povzroči bližina »prevročih« oseb. Če babica ni dosegljiva, lahko pripravijo kopel domače ženske: na olju opečejo rutico, list rdeče vrtnice, rožmarin, malo žganja, malo olivnega olja, list tobaka in argalijo (sadež). Ko se dobljena oljna »kopel« ohladi, natrejo otroka trikrat po vsem telesu, začenši od glave k nogam.

Oljna kopel, imenovana *bajada*, je masaža telesa z mastjo, v kateri so sprazili rožmarin, česen, pelin, baziliko, mento, meliso, kamilico, rutico, divji pelin itd. Izvajajo jo v primeru parazitnih bolezni in trebušnih krčev. Mast začno vtirati najprej na trebuhu (želodec, jetra, črevesje), nato na glavi (zlasti po vdolbinah), rokah, nogah in nazadnje po hrbtu; v manj hudih primerih masirajo le abdominalni predel. Pravilo te masaže je, da se zaradi odvajanja plinov in parazitov izvaja vedno v smeri od zgoraj navzdol, zato *bajada* (bajar = spustiti, znižati). Učinek masiranja je odpiranje plinov, ki se pri črevesnih parazitih pretirano zapro v telo.

Mokro kopel pripravijo iz »vročih« zelišč (rožmarin, cvet *anima h/y/*, lovor, salvia, mango), ki jih prevrejo v vodi, ohladijo in nato z njimi natrejo telo na podoben način, kot pri oljni kopeli. Mokre kopeli služijo pri *sustu*, hudem preplahu oz. tesnobi.

Družinska pomoč igra pomembno vlogo v zdravljenju posameznika. Soke nikoli sam ne rešuje problemov, vedno s skupnimi močmi družine in sorodstva, pa naj gre za kakršne koli težave. Moralna in psihična podpora sorodnikov je velikokrat pomembnejša od ekonomske.

Ob bolezni je posameznik deležen posebne psihične nege svoje ožje in širše družine. Omenila sem že, da se Sokeji ne pritožujejo nad počutjem, dokler jih okolica ne prizna za bolne. V trenutku, ko se to zgodi, postane pogovor o bolezenskih težavah sestavni del terapije. Sorodniki dnevno obiskujejo bolnika in mu posvečajo izredno pozornost: poslušajo ga, ko opisuje težave, ko toži nad nadlogami; tolažijo ga in pomilujejo in mu razlagajo lastne bolezenske izkušnje. Včasih mu prinesejo sadje ali zdravila, vendar je bistvo obiskov v psihološki podpori, v izboljšanju bolnikovega emocionalnega počutja in v občutku socialnosti. Telesen dotik je pomemben, zlasti pri bolnih otrocih, pri odraslih pa je zdravljenje skozi dialog osrednje.

Obiski bratov in sestra z družinami, staršev in otrok se vrstijo vsakodnevno toliko časa, dokler se stanje popolnoma ne normalizira, torej, dokler traja bolezen. Kolikor se stanje ne izboljša in bolnik nadaljuje s terapijo pri specialistu, se vloga družinske psihične in moralne podpore nadaljuje. Na tej stopnji so sorodniki vključeni v ritualno terapijo kot obvezne »priče«.⁸

⁸ Vloga sorodstva v zdravljenju posameznika je velika pri večini mehiških indijanskih etničnih skupin. Ritualno zdravljenje brez sorodstvenih prič pri gorskih Majih ni možno (glej Holland, Vogt, Guiteras-Holmes); pomembnost sorodstvene oz. družinske psihološke podpore v domačem zdravljenju omenja tudi Laurencia Heydenreich za Indijance Nahua in Jacques Galinier za Otomije.

Specialistična zdravljenja

Vse bolezni nadnaravnega in magično-socialnega vzroka zahtevajo specialista, prav tako tiste naravne bolezni, ki jih Sokeji kljub domači negi ne uspejo premagati. Nekatere bolezni lahko ozdravi katerikoli terapevt, druge so tako specifične, da zahtevajo točno določenega specialista. Bolezni *susto*, na primer, zdravniki v kliniki »tudi slučajno ne poznajo, kaj šele, da bi jo zdravili«.

Izbor specialista je odvisen od različnih dejavnikov: od vrste oz. vzroka bolezni, od zaupanja v določenega terapevta in tudi od ekonomskega dejavnika.

Glede na vrsto bolezni izbirajo Sokeji med tradicionalnimi sokejevskimi zdravniki (*cuy hayá*), čarovniki (*peca*), spiritisti, babicami- poročničarkami, zdravniki v klinikah ter pomožnimi in potujočimi zdravniki.

K tradicionalnim zdravnikom *cuy hayá* gredo ob vsaki težji naravni, nadnaravni in socialno-magični bolezni (paraziti, *aire*, *susto*, *ojadura* ipd.), čarovnika poiščejo v primerih maščevanja, zavisti in ljubezenske magije, spiritista izberejo navadno ob duševnih boleznih, obsedenih stanjih in nepoznanih boleznih, ki jih predhodni terapevti niso ozdravili; babice poročničarke, ki skrbijo za predporodno in poporodno nego in porod, poiščejo tudi ob magično-socialnih boleznih dojenčkov, k zdravnikom zapadne medicine pa se zatečejo le v primeru tistih naravnih bolezni, ki jih sami ne uspejo pozdraviti; navadno se odpravijo v kliniko, ko je bolezen že precej zastarana ali kronična. Poleg akademsko šolanih zdravnikov zdravijo na mehiškem podeželju tudi t.i. »*médicos auxiliares*« - pomožni zdravstveni delavci, ki si pridobijo diplomu socialne zdravstvene ustanove »*Salubridad Social*« v posebnih tečajih. K tovrstnemu zdravniku se Sokeji zatekajo v primeru tropskih in parazitnih obolenj.

Zaupanje v terapevta igra zelo pomembno vlogo, še zlasti, če je bolezen težje ozdravljiva. Zaupanje je sicer relativen dejavnik, variira od individua do individua, kljub temu pa sem bila priča splošnega odklanjanja zdravljenja v lokalni zdravstveni postaji IMSS. Na splošno Indijanci ne zaupajo preveč zdravnikom sodobne znanstvene medicine, v primeru Pantepeca pa sem odkrila še poseben odpor do lokalnega zdravnika, ki ne velja za zdravnike v splošnem. Mnenja o njem so bila podobna:

»Kaj ve ta smrkavec o boleznih naših otrok, saj je še premlad!«;

»Sam nima otrok, kako bo znal ozdraviti moje!«;

»Premlad je, ne zaupam vanj.«;

»Ne približa se nam.«;

»Malce preveč je napihnen.« itd.

Poglavitni vzrok za nezadostno funkcionalnost IMSS-ovih terenskih zdravstvenih postaj je v kadrovski politiki in v različnem pristopu njihovih in pa tradicionalnih sokejevskih zdravnikov do pacienta. Zdravniki lokalne klinike se menjajo vsako leto, kar zmanjšuje možnost tesnejših kontaktov in kontinuiranega spremljanja zdravstvenega stanja na terenu. To potrjuje dejstvo, da Pantepečani veliko raje obiskujejo zdravnika v Tapiluli in zdravnico v Rayonu; oba imata v teh krajih zasebni ordinaciji že vrsto let. Nadalje se zdravniki IMSS-a navadno ne prizadevajo vzpostaviti tesnejših kontaktov, saj jim je obvezno službovanje na deželi povsem odveč. Ljudem vlivajo nezaupanje tudi administracijski postopki klinike, saj mora zdravnik izpolniti več formularjev, še preden se osebno obrne k pacientu; posebej pa zmanjšujeta zaupanje domačinov superioren

nastop in odklonilen odnos do tradicionalne sokejevske medicinske prakse. Seveda to ni pravilo, novi zdravnik se izredno trudi, da bi se ljudem čimbolj približal.

Ekonomski dejavnik vpliva na izbiro terapevta zlasti med najrevnejšim slojem, sicer pa je veliko manj odločujoč, kakor sem predvidevala v začetku raziskave. Kadar Sokeji resno zbolijo, zlasti če gre za bolezen magičnega vzroka, denar ni ovira: v primeru težje oblike *susta* (*kaub/na'tse* - bolezen, ki jo povzroči duša umrlega, ki se vrača in prikazuje svojcem) je bila leta 1989 bolnica iz Pantepeca pripravljena odšteti spiritistki iz Rayona za tridnevno terapijo 700.000 mehiških pesov, kar je bilo takrat enakovredno 300 USD. Družina, ki ima epileptično hčer, je za zdravljenje prodala že tri četrte posesti desetih hektarjev in skoraj vse govedo.

114

S tezami nekaterih mehiških etnologov, da predstavlja zdravljenje pri *curanderih* za Indijance pogosto tudi ekonomsko alternativo, se glede na terenska dognanja ne morem povsem strinjati. Res je, da domači *cuy hayá* v Pantepecu velikokrat zdravi zastoj ali v zameno za sadje, alkohol in živila, res pa je tudi, da so cene istih terapij pri različnih sokejevskih specialistih *cuy hayá* lahko različne, zlasti pa se razlikujejo cene med različnimi vrstami specialistov in terapevtskih praks, pri čemer je zdravljenje v kliniki ali ordinaciji eno izmed najcenejših.

Cene enega obiska pri različnih specialistih v letu 1990:

<i>cuy hay</i> (Pantepec)	3.000 - 12.000 p.	(1 - 4 USD)
		ali naturalije
<i>cuy hay</i> (Copoya)	30.000 - 50.000 p.	(10 - 17 USD)
porodničarke (Pantepec)	12.000 - 30.000 p.	(4 - 10 USD)
		ali naturalije
»Medico auxiliar« (Pantepec)	70.000 p.	(23 USD)
zdravnica splošne prakse (Rayon)	35.000 p.	(12 USD)
spiritistka (Rayon)	200.000 p.	(66 USD)
zdravnik zdr. postaje IMSS		brezplačno

Danes lahko torej Sokeji izbirajo med različnimi specialisti, ki prakticirajo tako tradicionalno sokejevsko zdravstveno prakso kot sodobno znanstveno medicino ali pa alternativne terapije, ki nimajo izvora ne v prvi ne v drugi. Spiritizem, na primer, kakršnega poznajo današnji Sokeji, je prepletanje sodobnega mehiškega mestiškega spiritizma in avtohtonih sokejevskih zdravljenj, pri čemer ima današnji mestiški spiritizem korenine tako v kolonialnih praksah kot v negroidnih elementih, ki so v Mehiko prišli s Karibov, in pa v evropskem spiritizmu 19. stoletja, zlasti v smeri Allana Cardeca.

Trenutno ima Pantepec poleg zdravnika in pomožnega zdravnika še dva sokejevska specialista *cuy hayá*: enega zeliščarja in enega zeliščarja-ravnalca kosti, pet babic-porodničark in eno spiritistko. *Cuy hayá*, ki je bil obenem tudi *peca*, je pred nekaj leti umrl. Pantepečani iščejo zdravstveno pomoč tudi pri tradicionalnih specialistih sosednjih občin; zlasti Rayona in Coapille, kjer je veliko več izbire kot doma. Poleg specialistov-Sokejev zelo radi obiskujejo *hilola*, tztzilskega zdravnika, ki živi v Coapilli; le-ta obvlada ritualno-magična zdravljenja s svečami, kadili in posebnimi majevskimi molitvami, ki med Sokeji niso v navadi.

Pri svoji raziskavi medicinske in magične prakse sem se osredotočila na analizo

tradicionalne sokejevske terapije, ki jo primerjam s sodobno znanstveno medicino. S tem v celoti zajemam osnovno predmetno in metodološko problematiko; primerjava znanstvenih in magičnih elementov na ravni enega modela (indijanske medicine) in na primerjalni ravni dveh različnih modelov.

López Austin (1984: 423-50) in Noemi Quezada (1989: 62-105) omenjata poleg čarovnikov in prerokovalcev kar 40 različnih oblik tradicionalnih zdravnikov pri starih Mehikih. Delili so se glede na vrste bolezni in uporabne tehnike: na tiste, ki so zdravili dušo, ki se je izgubila; zlo v splošnem; »pogled«; na tiste, ki so zdravili z risanjem figuric; s slino; z merjenjem krvnega utripa; s halucinogenimi rastlinami; z izsesavanjem bolezni; s puščanjem krvi; s »čistilnimi« kurami; z vročimi predmeti itd; poleg tega so poznali porodničarje in ravnalce kosti. Jezik nahuatl je imel posebno ime za vsakega specialista. Pater Sahagun jih opisuje v svoji kroniki iz 16. stoletja.

115

V obdobju kolonije so marsikatero ime opustili, terapevtske prakse pa so se, dopolnjene z nekaterimi tehnikami španske srednjeveške medicine, ohranile vse do danes. To ne velja le za Mehike; kontinuiteta predkolonialne medicine je živo prisotna med vsemi etničnimi skupinami Mehike. Avtohtona terapevtska praksa je oblikovala kolonialno in sodobno mestiško ljudsko medicino, indijanske specialiste pa danes množično obiskujejo pripadniki vseh socialnih slojev sodobne mehiške družbe.

V španščini je vsak indijanski zdravnik *curandero*. Ta termin že sam po sebi vključuje vse tradicionalne oblike zdravstvenih tehnik. *Curandero* navadno obvlada zdravilna zelišča, kopeli, masaže, t.i. »limpias« ali čistilne kure in ritualno-magične elemente zdravljenja. Glede na diagnostiko se ločijo v tiste, ki si pomagajo s halucinogenimi mediji, s sanjami in transom, z merjenjem utripa in tako dalje. Velikokrat precizirajo specializacijo z natančnejšimi označitvami: »curandero-hierbero« (tisti, ki zdravi samo z zelišči), »curandero-huecero« (tisti, ki ravno kosti) itd.

V sokejevskem jeziku je skupno ime za vsakega zdravnika tradicionalne prakse *cuy hayá*, kar dobesedno pomeni »človek, ki zdravi drevo«. Le-ta se loči od *peca*, čarovnika, ki prav takok prakticira določene terapevtske dejavnosti. (40) Razlika med njima je v tem, da *cuy hayá* uravnava organizem, ki je zaradi različnih vzrokov izgubil svoje ravnotežje, torej »popravlja«, kot pravijo Sokeji. *Peca* deluje obratno, bodisi destruktivno: na primer - na področju ljubezenske magije vrača izgubljeno ljubezen ali jo pomaga pridobiti.

Medtem ko deluje *peca* izključno na magični ravni, posega *cuy hayá* na različne ravni. Njegova terapevtska praksa je kompleksna, zajema tako znanstveno-empirično dejavnost kot magično-ritualno.

Praviloma naj bi *cuy hayá* znal povrniti zlo osebi, ki je naročila ali povzročila bolezensko stanje njegovega pacienta, vendar tega sokejevski zdravniki ne počno radi, ker so zaradi kompetence in zavisti čarovnikov izpostavljeni veliki nevarnosti črne magije. So pa primeri, ko je zdravnik hkrati tudi čarovnik. Pred nekaj leti umrli pantepeški *curandero* ni le »popravljal«, znal je tudi »narediti«. Podoben primer sem zasledila v Copoyi, medtem ko se ostali zdravniki v Pantepecu in Tecpatanu posvečajo le zdravljenju.

Sposobnost zdravljenja

Zdravniki in čarovniki so ljudje znanja in določenih sposobnosti, ki niso dane

vsakomur. Sposobnost je navadno že prirojena, lahko pa se jo pridobi tudi kasneje - s premaganjem hujše bolezni ali z učenjem s specialistom; vendar je določena predispozicija vedno potrebna.

Prirojena nagnjenost do zdravljenja in čarovništva se lahko deduje po starših, lahko pa je posledica določenih znamenj ob rojstvu. Noemi Quezada (1989: 35-36) omenja med najpogostejšimi znamenji iznakaženost, nepravilen ali nenavaden porod, datum rojstva (npr. petek) in sedmorojenstvo. V primeru neposrednega dedovanja gre za prenos z očeta na sinove in z matere na hčere.

116 Osebe, ki zdravijo, imajo močno kri, ki jih ščiti pred okužbami in magičnimi vplivi. Običajno imajo specialisti s prirojeno predispozicijo in v zgodnji mladosti pridobljenim znanjem večjo moč in sposobnost, vendar so Sokeji mnenja, da vsak terapevt šele z leti pridobi dovolj izkušenj. Čim starejši je specialist in dlje časa prakticira, več zaupanja imajo vanj. So tudi primeri, ko se posamezniki relativno pozno odločijo za učenje terapevtskih dejavnosti. *Cuy hayá* iz Copoye se je šele pri 50 letih začel učiti pri specialistu v Teranu, a je priznan in sposoben. Za babice-porodničarke v splošnem velja, da začnejo prakticirati šele v mení, ker imajo več lastnih izkušenj in novorojencem ne morejo škoditi z menstrualno krvjo. Pantepečanke so vse, razen ene, začele terapevtsko dejavnost šele po 40. letu. Najbolj čislana je prvi poseg opravila ob rojstvu svojega vnuka.

Pridobivanje znanja

Predispozicija ali pa afiniteta sta le temeljni pogoj dolgotrajnega uvajanja v terapevtske dejavnosti. Učenje lahko traja tudi 10 in več let, preden učenec začne s samostojnim delom. Najpogostejši obliki učenja sta družinska tradicija in učenje s specialistom. Redkejši so primeru samoukov in takih, ki so nenadoma in spontano začeli zdraviti. V takih primerih pride znanje »od Boga« in drugih nadnaravnih bitij skozi sanje ali ekstaze.

V družinah, v katerih je zdravstvena praksa tradicija, izbere oče enega od sinov (oz. če je terapevt mati, izbere hčer), ki ga spremlja pri obiskih pacientov in pri nabiranju in pripravljanju zelišč. Navadno je to tisti otrok, ki ima več predispozicij kot ostali. Uvajati ga začne že zelo zgodaj, tako da otrok in kasneje mladenič počasi in kontinuirano spoznava vse vrste bolezni in njih vzroke, uči se diagnostike in kurative ter bolezenske, zdravilske in prehranske klasifikacije. Formiranje v družinskem krogu ima prednost pred učenjem s tujim specialistom, saj bodoči strokovnjak praktično živi in odrašča s svojim »poklicem«.

V primeru, ko se bodoči terapevt odloči za učenje zdravljenja, ne da bi imel možnost družinskega formiranja, si mora najprej poiskati učitelja. Če se ta strinja, lahko začneta z uvajanjem. Včasih je obratno, terapevt sam poišče oz. izbere učenca. Pomembno je, da se oba strinjata. Vsak terapevt si slej ko prej poišče učenca; kolikor svojega znanja ne preda, ne more umreti, oz. če umre, se njegova *kojama* vrača na zemljo. Velikokrat se zgodi, da specialist izbere nekoga, ki ima dovolj terapevtskih lastnosti, ta pa ponudbe noče sprejeti; po drugi strani si nekateri posamezniki želijo naučiti veščin, pa jih strokovnjaki ocenijo za neprimerne. *Cuy hayá* iz Copoye (73 let) že dve leti snubi enega od obrednih plesalcev; mladenič ponudbe ne sprejme, ker meni, da je poklic zdravnika preveč odgovoren. Tudi *cuy hayá* iz Pantepeca (74 let) si že išče nekoga, ki bi mu predaj znanje, a ga ne najde.

Poseben primer uvajanja v terapevtiko je učenje v sanjah in ekstazi; to znanje pridobiva terapevt neposredno od nadnaravnih bitij: *cuy hayá* C.V. iz zaselka Soledad v

Pantepecu zdravi že 68 let. Začel je s šestimi leti, potem ko je neko noč sanjal, da je ozdravil majhnega otroka z naslednjimi zelišči: pelinom, rožmarinom, *alucemo* in muškatnim oreščkom. Naslednje jutro so ga poklicali k bolnemu otroku, ki ga je uspel pozdraviti s sanjanimi rastlinami. Od takrat dalje so ga v sanjah obiskovali *achachi* ali *ancianos* (»stari«) in ga učili, katera zelišča naj uporablja in kako naj zdravi. Dolgo časa so ga *ancianos* tako obiskovali, neke noči pa so mu prišli povedat, da ga ne bodo več učili, ker ve dovolj, da lahko zdravi sam. Mešanico omenjenih štirih rastlin, ki je osnova vseh njegovih današnjih terapij, je poimenoval »Espiritu«, ker se je naučil od »zgoraj«, in pokaže v nebo. Pravi, da je vse njegovo znanje »od Boga«.

Mircea Eliade (1985: 29-124) opisuje sanje, bolezen, ekstazo in obvladovanje ognja kot najpogostejše oblike iniciacijskih znamenj šamanov, magov in ostalih specialistov zdravljenja (*medicine-men*), razširjene v različnih kulturah Azije, Avstralije in Amerike. O tem, ali je t.i. klasična oblika šamanizma poznana tudi mezoameriškim in južnoameriškim Indijancem ali ne, je bilo v svetovni literaturi dosti napisanega. Kdor išče sibirsko družbeno-religiozno institucijo v Ameriki, ta že v osnovi zastavlja napačno problemsko vprašanje. Vsaka kultura je v določenem obdobju zgodovinskega razvoja razvila specifične religiozne oblike, ki so religioznim oblikam ostalih kultur lahko le primerljive, vsekakor pa ne identične. Tako je res, kakor pravi Barbara Tedlock (1982: 46), da pozna mezoameriški kulturni prostor »šamanske zdravnike« in »zdravniške šamane«. Gre za magično - religiozne specialiste, ki imajo precej skupnih lastnosti s sibirskimi šamani, vendar pripadajo svojemu kulturnozgodovinskemu okolju, svojim specifičnim okoliščinam in imajo tudi svoja ustrezna imena. Osebo se skušam kar najbolj izogibati kakršnikoli poimenovanjem razen avtohtonim, ki so interpretaciji sprejemljiva.

Najpogostejše iniciacijske in terapevtske tehnike mehiških specialistov v predkolonialnem obdobju so po Lópezu Austinu (1984: 339): sanje, bolezen, trans (često preko halucinogenih medijev in narkotikov), smrt in obvladovanje ognja. Noemi Quezada (1989: 39-43) je prav isto odkrila pri kolonialnih strokovnjakih. Številne raziskave med različnimi sodobnimi etničnimi skupinami Mehike potrjujejo njuna dognanja. Kulturne razlike se kažejo v odstopanju posameznih elementov: tako igrajo v določenih kulturah pomembnejšo terapevtsko vlogo sanje (npr. Sokeji), drugje ekstaza preko halucinogenih medijev (Zapoteki, Huicholi) itd.

Pri Sokejih so sanje najpomembnejše in najpogostejše iniciacijsko znamenje, poleg tega pa še pomembna terapevtska tehnika (o terapiji s sanjami glej tudi: Laureano Reyes, 1988: 353-367). Običajna iniciacija terapevtov je tudi premaganje hujše bolezni. Redkejša je smrt oz. reinkarnacija. Halucinogenega transa ne poznajo. Obvladovanje ognja je lastno le t.i. *m/b/t* ali *los rayos*, specialistom bliska, ki ne zdravijo. Njihova naloga je kontrola vremena, zulasti morajo uravnavati blisk in grom, odganjati nevihte ali narediti dež. Ti specialisti-meteorologi so, tako kot specialisti za koledar, v zadnjem času pri Sokejih že zelo redki, veliko pa jih je še med gorskimi Maji (Tojolabali, Tzotzili in Tzeltali).

Terapevtika

Terapevtsko delo sestoji iz diagnostične in kurativne dejavnosti.

V primeru, ko se domače zdravljenje pokaže za nezadostno in ko pacient domneva, da je žrtev magičnih delovanj, se zateče k specialistu.

Prvo srečanje terapevta in pacienta, ki je posvečeno diagnostičnim dejavnostim, poteka praviloma na terapevtovem domu (če je pacient le sposoben hoditi) in je

brezplačno. Nadaljnja srečanja, ki so posvečena kurativnemu delu terapije, potekajo na pacientovem domu; poleg terapevta in pacienta sodelujejo v zdravljenju tudi »priče« - sorodniki ožje in širše družinske skupnosti. Ta srečanja pacient plača bodisi v denarju ali v naturalijah.

Diagnostika

Prvo srečanje terapevta in pacienta je takole:

- terapevta zanimajo težave, ki jih ima bolnik - kaj ga boli, kako in kdaj so se pojavili simptomi, kakšne barve, sestave in vonja sta blato in urin, kako sta pogosta, kakšna je temperatura, ali bruha itd.;

118 - nadalje ga zanimajo družinski odnosi, odnosi s sosedi in skupnostjo, kaj je bolnik počel v zadnjem času, s kom se je srečeval in v katerih konfliktnih situacijah je bil.

Terapevtova vprašanja so kratka in jedrnata. Pacientu pušča dovolj časa za natančno in poglobljeno opisovanje in mu navadno ne sega v besedo.⁹

Pri določanju diagnoze so za terapevta enako pomembni somatski bolezenski simptomi kot pacientovo emocionalno in socialno življenje.

Pogovoru sledijo praktične diagnostične tehnike, med katerimi je najobičajnejša *pulsada* ali *maka bení'si*¹⁰: terapevt položi palec na pacientovo zapestje ali na predel njegove podlahti - na žilo, »ki prihaja neposredno iz srca«, in »bere bolnikovo kri«. Z »branjem« ugotavlja, ali je kri »vroča in hitra« ali pa »hladna in počasna«. Ugotavlja tudi, ali se kri po žilah pretaka enakomerno ali pa bliskovito »skače« (kar pomeni, da »gre navzdol s težavo, navzgor pa poskakuje«). Prepočasna in prehladna kri je znak hladnih bolezni (npr. *n/ na'tse* ali *susto de agua*); kri, ki se pretaka »leno«, povzroča otekanje telesa. Prehitra in prevročna kri je znamenje vročih bolezni (npr. *jukt/jk na'tse* ali *susto de fuego*); »kri, ki vre« povzroča sušenje telesa.

Ko terapevt »prebere« kri, da prvo diagnozo in oznani pacientu, kakšno bo nadaljnje zdravljenje: koliko dni bo trajalo, kdaj se bo začelo in katere pripomočke naj pacient pripravi. Navadno terapevt prinese zelišča in specialne pripomočke, pacient pa si mora sam priskrbeti sredstva ritualnega zdravljenja: sveče, kadilo, jajca, kokoš ipd.

S tem diagnostika še ni zaključena. Sanje so pri Sokejih pomembna dopolnilna metoda empiričnim diagnostičnim tehnikam.¹¹ Terapevt v svojih sanjah vidi socialno življenje pacienta in na podlagi tega dopolni diagnozo oz. uspe razvozlati dvome glede bolezenskih vzrokov. Velikokrat mu sanje oznanijo, katere terapevtske tehnike naj v konkretnem primeru uporablja.

⁹ Pogovor o pacientovem emocionalnem in socialnem življenju uporabljajo kot diagnostično metodo tudi specialisti drugih etničnih skupin Mezoamerike. Jacques Galinier (1987: 457) primerja tehniki pogovora sodobnega psihoanalitika in tradicionalnega zdravnika Otomijev. Razlika naj bi bila v tem, da psihoanalitik pogovor z analizantom vseskozi vodi in usmerja, medtem ko indijanski zdravnik dopušča pacientu, da se izraža z največjo možno svobodo prostega govora.

¹⁰ »Pulsada« je kot najosnovnejša diagnostična tehnika razširjena po vsem mezoameriškem prostoru. Več o tem glej: Villa Rojas, 1985: 543; Guiteras, 1961: 127; Holland, 1989: 148; Vogt, 1970: 138; Galinier, 1987: 457; López Austin, 1984: 439; Quezada, 1989: 81-82; Tedlock, 1982: 133-140; itd.

¹¹ Med Zapoteki iz Oaxace in nekaterimi nahuajskimi skupinami iz Pueble je ekstaza s halucinogenimi mediji, ki jo prakticira bodisi terapevt sam ali skupaj s pacientom, ekvivalentna diagnostična metoda sanjam.

Kurativa

Kurativna dejavnost se navadno začne ob četrtek ali petkih, kar kaže na vpliv krščanske religije (Kristusovo trpljenje). Sokeji pravijo, da so tudi čarovniki takrat na delu, zato se jih ne sme omenjati z besedo. Četrтки imajo pri Sokejih hladno konotacijo, petki vročo. Temu primeren je začetek terapije glede na tip bolezni. Učinkovitost zdravljenja je odvisna tudi od luninih men: najbolj učinkovita so zdravljenja ob polni luni, najmanj ob mladi. V primeru *susta* so najboljše terapije tiste, ki jih izvajajo opoldne (kakor je najbolj nevarna ura polnoči). Kurativna dejavnost poteka večinoma doma, nekatere bolezni pa zahtevajo določena mesta zdravljenja - na primer - kjer je pacient izgubil »*kojamo*« (ob vodi, jami, v hribu itd.). Lažje oblike bolezni zdravijo 3 dni (zjutraj, opoldne in zvečer), težje bolezni nadnaravnega izvora pa 9 dni, prav tako trikrat na dan.

Terapevt v svoji torbi prinese zelišča, esence, vodice, alkohol in nekatere tehnične pripomočke, kot sta britev, votla buča za t.i. *ventosas* terapije ipd. Zelišča si pripravi navsezgodaj zjutraj. Veliko zdravilnih rastlin ima vsak *cuy hayá* na vrtu, nekatera pa gre nabirat v gozd ali v hribe.

Pacient pri terapiji lahko leži, sedi ali pa kleči. Priče sedijo okoli in so deležne določenih terapevtskih izvajanj.

Specialistične terapije so kompleksne, vključujejo tako empirično-naravno zdravljenje somatskih simptomov kot psihoterapijo na bazi pogovora in vključevanja sorodstvene pomoči ter ritualno zdravljenje.

Empirično-naravni del zdravljenja obsega: aplikacijo medikamentov, v prvi vrsti zelišč, ki jih v nujnih primerih komplementirajo tudi s kemičnimi zdravili oz. t.i. patentnimi sredstvi. Gre torej za določeno mešanje tradicionalnih in sodobnih zahodnih elementov medicinske prakse, vendar prisegajo sokojevski specialisti bolj na zelišča kot na sintetična medikamentna sredstva. Zelišča aplicirajo v obliki čajev (prevrelkov in zavrelkov), obližev, masaž oz. kopeli, *barridas* itd. Poleg medikamentov spada v empirično zdravilsko prakso sokojevskih specialistov tudi predpisovanje diet, počitka, določenega ravnanja (npr. oblačenja itd.), zasledovanje in opazovanje somatskih sprememb pacienta: videz, kri, otip telesa, opazovanje ekskrementov (slina, blato, urin).

Ob hujših boleznih ima empirično-naravno zdravljenje sekundarni značaj. Njegova nezadostnost je v tem, da zdravi le bolnikove simptome, ne pa tudi vzrokov. Vzroke bolezni, ki so na duhovnem in socialnem nivoju, ozdravi edino ritualni del terapije, ki je vezan neposredno na psihoterapijo. Zato so Sokeji prepričani, da zdravniki sodobne medicinske prakse ne zdravijo dobro, ker »popravljajo le telo, meso, duše pa ne«.

Psihoterapevtski del zdravljenja v ožjem smislu je pogovor terapevta in pacienta, terapevta in prič, pacienta in sorodnikov in na koncu terapevta, pacienta in prič (sorodnikov).

Kot psihoterapijo pa lahko označim tudi ves magično-ritualni del zdravljenja, ki vključuje: molitev, obred s svečami, kadili, alkoholom in pričami. Posebne empirične tehnike, kot so t.i. *barrida*, *soplada*, *limpias*, itd., spadajo na mejno področje empirično-naravnih in pa obredno-magičnih zdravljenj.

Posebne empirično-ritualne terapevtske tehnike. *Naksungba* ali *barrida* (od *barrer* = pometati), poznana drugje po Mehiki tudi kot *rameada* (od *ramas* = veje), je posebna tehnika gladenja in bičanja celotnega telesa z vejami zdravilnih rastlin, zlasti z bezgovim

zelenjem in baziliko (lahko tudi z rožmarinom) - začeni od temena navzdol. V primeru manjšega *susta* ali *na'tse* jo lahko izvede hišni terapevt, v primeru večjega pa jo izvaja specialist - na tistem mestu, kjer se je duša izgubila; spremljajo jo tudi obredno-magični elementi: molitev, klicanje duše itd. Še posebej se je treba posvetiti vsem telesnim vdolbinam, ki predstavljajo »animične« točke (to so predeli telesa, kjer so duševne enote še posebej skoncentrirane). V teh točkah *kojama* najlažje zapusti telo (senca, teme, očesne vdolbine, vdolbini na vratu, pod pazduha, popek, meniskusni in zapestni vdolbini, ahilova peta, podplatni lok). Te predele specialist dlje časa vtira z zelenimi listi. Pri »vročem« *sustu* uporablja »hladne« rastline (bazilika, bezeg), pri »hladnem« pa »vroče« (rožmarin).

Naksungbo ali *barrido* uporabljajo specialisti tudi pri t.i. *limpias* ali čiščenjih organizma vseh zlih elementov in nevarnosti ter pri določenih primerih t.i. *aire topado*, bolezní, pri kateri v telo vstopijo *mal aires* - zli duhovi.

Soplada je »vdihtavanje« izgubljene energije, vitalnosti, spiritualnosti oz. duše z razprševanjem alkohola iz ust terapevta na pacientovo telo. V primeru nenadnega preplaha, šoka ali »sramu« (npr. če se neka oseba osramoti v množici prisotnih - s tem, ko po nerodnosti pade ali kaj podobnega) lahko *soplado* izvrši domači terapevt ali katerakoli oseba, ki je v bližini: vzame alkoholno pijačo, jo da v usta in jo nato dahne v prizadetega, da se alkohol razprši po določenih mestih. Najpomembnejše točke so: teme, senca in glava v celoti, pod pazduha, prsi in zatilje oz. zgornji del hrbta.

V primeru težjih bolezní (*aire, susto*) izvede *soplad* specialist, pri čemer zagovarja, moli ali kliče dušo; tej vrsti dopolnjene *soplade* pravijo *ensalmada* ali *ensalmada de espiritu*.

Terapijo z jajcem - *poca* ali *pasar el huevo* - uporabijo specialisti v primeru čistilnih kur in bolezní *aire*, ki jo je prizadejal »zli pogled« in »vroč pogled« (tudi *ojiadura* imenovane). V kolikor terapevt domneva, da je pacient žrtev »pogleda«, mu telo zmasira z jajcem domače kokoši: začne pri glavi in konča pri podplatih, pri čemer se prav posebno posveti omenjenim animičnim točkam. Jajce nato pusti stati na tistem delu telesa, ki je najbolj prizadet oz. boleč, da vsrkava bolezen. Čez približno pol ure razbije jajce v kozarcu vode in vidi stanje bolezní. Njegova diagnoza je pravilna, kolikor se v rumenjaku pokažeta očesi (dve »kroglici«) sovražne osebe. V jajcu pa terapevt opazi tudi ostale spremembe organizma: če je v kozarcu veliko zračnih mehurčkov, to pomeni *aire topadod* in zaprte pline. Po določenih lisah v rumenjaku ugotovi tudi prizadetost posameznih organov.

Pri otrocih dodajo jajcu 3 gorčična in 3 poprova semena, vse skupaj zavijejo v krpo in masirajo. Jajce nato enako razbijejo v kozarcu vode in berejo bolezenske znake, semena pa zažgejo; če močno cvrčijo, je otrok zagotovo žrtev »pogleda« in ima *aire*.

Vodne kopeli (*baños*) in oljne kopeli oz. masaže sem nadrobneje opisala že pri domačem zdravljenju. Kolikor jih izvajajo specialisti (največ porodničarke), jih vedno dopolnijo z zagovori in molitvami.

Ventosa je posebna tehnika izsesavanja bolezní, ki temelji na principu vakuumu. Terapevt uporablja votel predmet z odprtino na eni strani (to je lahko *tsima* ali bučka, trda lupina sadeža ali kozarec) in ogenj, s katerim ustvari podtlak, ki mu omogoči sesanje. Na terenu sem zasledila dva načina iste tehnike: eden s kozarcem in svečo, drugi z bučko, alkoholom in vžgalico. Pri prvem terapevt postavlja na prizadeta mesta kovanec s prižgano svečo, čez katerega povezne kozarec; pri drugem terapevt ustvari vakuum v bučki, še preden jo prisesa na telo - s tem da njeno notranjost namaže z alkoholom in vžge z vžgalico, nato pa prisesa na prizadeto mesto. V tem primeru prizadeto mesto

prereže z britvijo, da začne krvaveti. Bučka sesa bolezen iz krvi približno deset minut. Ko jo odstrani, vzame kos papirja in ga pomaže po rani. Iz krvnega madeža na papirju bere vzroke in značaj bolezni. *Véntosas* uporabljajo pri zdravljenjih *aira*, zaprtih plinov in »zlomov« organizma, ki jih povzroči »vroč pogled« ali t.i. »secretos« (»skrivnosti« = uročenost, začaranost).

V različnih terapijah kombinirajo terapevti različne empirične tehnike, ki pa jih obvezno dopolnijo z ritualnimi elementi zdravljenja.

Magično-ritualne terapevtske metode. Tehnike zdravljenja, ki so izključno magično-religioznega značaja, so: molitev, klicanje duše, prižiganje sveč, kadil in dišav, ki jih terapevt poveže v poseben terapevtski ritual, kateremu prisostvujejo pacient, terapevt in sorodniki - priče. Te tehnike imenuje *cuy hayá* iz Copoye tudi »velike operacije«, ker jih uporablja v težjih primerih zdravljenja. Ti obredi so vezani navadno na omenjene empirične tehnike; bolj ko je bolezen zapletena in neozdravljiva, večji je poudarek na ritualnih elementih. Pri ritualu zdravljenja igra pomembno vlogo simbolika vseh njegovih delov, ura, dan in mesto izvajanja.

121

Molitev. Obvezen uvod v vsako terapevtsko dejavnost je molitev.

Preden terapevt »posluša« kri, naredi s palcem tri križe vzdolž pacientove podlahti. Pri tem govori: »En el nombre del Padre, Hijo y Espiritu Santo« (V imenu Očeta, Sina in Svetega duha).

Med terapijo moli *cun hayá* iz Pantepeca biblične psalme. Sokeji iz Pantepeca le redko molijo v jeziku, uporabljajo biblično liturgijo, ki je velikokrat prirojena glede na vrsto bolezni oz. bolnika.

Terapevti iz Tapalape še molijo v sokejevskem jeziku, zlasti ko gre za primere težjih bolezni. Laureano Reyes (1988: 347) je pri svojem terenskem delu v Tapalapi zasledil naslednjo staro sokejevsko molitev, ki jo je terapevt uporabil ob zdravljenju hujše oblike *na'tseja(susta)*; molitev je bila namenjena nadnaravnim bitjem.

Y/'kit nomid/ dioses iune

Aqui hago presente a un hijo de Dios

(tu predstavljam enega od božjih sinov,)

y/'kit midu nakxchung i,

aquí lo presento curar,

(tu ga bom zdravil)

tum/k j/y/ une

es tan solo un rotoño de flor,

(on je cvetni poganjek)

tum/k angelito;

es tan solo un angelito;

(on je angelček;)

uka y/'ki na'tsu,

si acaso aquí se espanto,

(če se je slučajno tu prestrašil,)

uka y/'ki pajktsoyu,

si acaso quedo aquí parte de si,

(če je slučajno tu pustil del sebe,) *midu jischu'ung i*;
 lo vengo a levantar, a reintegrar;
 (ga prihajam popraviti, obnoviti;) *bejt tsung i*
 vengo a levantar el polvo, a barrer
 (prihajam vzdigniti prah, »pomest«) *watsi ayda tsojku jesucristo 'is*
 para que Jesucristo me ayude.
 (Naj mi pomaga Jezus Kristus.) *Y/kit makabujtsu'ung i kyojama*
 Aqui vengo a soplar su sombra, su alma:
 (Sem prihajam vdihniti njegovo senco, njegovo dušo) *p/k/ mgojama, p/k/ m'o'de*
 !cuerpo, toma tu alma! !recibe mis suplicas!
 (telo, vzemi si svojo dušo, sprejmi moje prošnje!) *kojama, p/ m'sis*
 !Alma, toma tu cuerpo!
 (Duša, vzemi si svoje telo!)

Izgubljeno dušo kličejo nekateri specialisti tudi takole:

»Ven, ven, no te quedes, ven, ven, regresa otra vez!«
 (Pridi, pridi, ne ostajaj, pridi, pridi, vrni se spet!)

Obred. Poleg molitve spada k obredu zdravljenja še prižiganje sveč, kadila, uporaba alkohola in dišav.

Sokeji uporabljajo pri zdravljenju le bele sveče, visoke približno 40 cm in debele dva prsta (precej bolj je razvito obredno zdravljenje s svečami med gorskimi Maji; Tzotzili uporabljajo pri zdravljenju barvne sveče; modro, zeleno, rumeno, rdečo in črno, ki so obenem barvne konotacije strani neba, bogov in naravnih kozmičnih sil). Navadno prižgejo Sokeji eno svečo ali tri, lahko tudi štiri. Terapevt jih postavi v vodoravno vrsto na tla pred seboj in pacientom (priče stojijo za njima). Na eno stran sveč postavi steklenico alkohola, na drugo kadilo. Med to in med navzoče položi še šop bazilike ali drugih rastlin, s katerimi bo izvedel *barrido*. Za kadilo terapevtskega značaja uporabljajo *copal*, drevesno smolo, ki ji dodajo cimet in nekaj drugih dišav. Kadilo je namenjeno privabljanju duše in čiščenju prostora, pacienta in prič.

Tako kadilo kot dišave (navadno iglice bora ali ocota), alkohol in sveče imajo to lastnost, da jih zaradi izhlapevanja duše zaznajo. Alkohol uporabi terapevt za *ensalmado*, prav tako pa ga morajo prisotni zaužiti: najprej terapevt, nato pacient in za tem vse priče.

Če terapija z obredom in z naštetimi specialnimi tehnikami ne zaleže, terapevt uporabi kokošjo terapijo. Kokoš ima v tem primeru podobno funkcijo kot jajce - sprejema bolezen, medtem ko jo terapevt polaga ob bolnikovo telo. Med Sokeji ni v navadi, da bi obredno kokoš na koncu pojedli (med gorskimi Maji morajo bolnik in priče doma kokoš zaklati, skuhati in pojesti). V primeru, ko bi to storili Sokeji, bi se bolezen, ki jo žival prevzame nase, zopet prenesla na bolnika.

BESEDA O AVTORICI

ABOUT THE AUTHOR

Mojca Terčelj, mag., etnologinja in filozofinja, je nova raziskovalka na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo Univerze v Ljubljani. Po nekaj letih sodelovanja v raziskovalnih projektih slovenske etnologije se je usmerila v preučevanje neevropskih kultur.

Od leta 1983 je aktivna članica Amerikaniščne sekcije pri Slovenskem orientalističnem društvu, sodeluje s Slovenskim etnografskim muzejem, Oddelkom za neevropske kulture v Goričanih, Institutom de Investigaciones Antropológicas de la Universidad Nacional Autónoma de México, Centrom de Estudios Universitarios de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas v San Christóbalu de las Casas (Chiapas, Mehika) in Institutom de Cultura Chiapaneca v Tuxtli Gutiérrezu (Chiapas, Mehika).

V letih 1990, 1991 in 1993 je v presledkih živela v vasicah Pantepec in Copoya, kjer je med Indijanci Zoques preučevala kozmologijo, medicino in obredja rodovitnosti.

Mojca Terčelj, M.A. in ethnology and philosophy is a new researcher at the Department of Ethnology and Cultural Anthropology of Ljubljana University. After being engaged in research projects on Slovene ethnology for several years, she now focuses on non-European cultures.

Since 1983 she is an active member of the American Studies Section of the Slovene Orientalist Society, collaborates with the Slovene Ethnographic Museum's Department for non-European cultures in Goričane, with Instituto de Investigaciones Antropológicas de la Universidad Nacional Autónoma de México, Centro de Estudios Universitarios de la Universidad Nacional Autónoma de Chiapas in San Christóbal de las Casas (Chiapas, Mexico) and Instituto de Cultura Chiapaneca in Tuxtla Gutiérrez (Chiapas, Mexico).

In 1990, 1991 and 1993 she lived at intervals in the villages Pantepec and Copoya where she studied the cosmology, medicine and fertility rites of the Zoque Indians.

123

SUMMARY

HEALTH AND ILLNESS WITH THE ZOQUES OF CHIAPAS

The Zoques' concept of health and illness is closely related to their general interpretation of the world and man in it. The whole universe is arranged according to a dualistic-polar principle which manifests itself on all levels of reality: in the natural, supernatural and social world.

The Zoques explain nature with opposites, the basic ones being: man-woman, strong-weak, hot-cold, right-left, up-down etc. "Hot" and "cold" are not mere thermodynamic categories, they represent one of the most fundamental and general classifying systems - the Zoque hermeneutic structure "par excellence". This is the basic cognitive model followed by a whole spectre of applicative implementations - from medical practices, cooking and dressing to rules of behaviour and socio-legal norms.

Man is a microcosm, the juncture of all opposite axes, natural as well as social and spiritual ones. In the Zoque language "Komumub/ p/t" or the human body means man integrally, totally. Man's total is composed of his visible body and thirteen invisible mental units.

Health and illness are complex states of an organism. The individual achieves a healthy, normal state when he lives in physical, mental and social balance; when he is psychophysical attuned to nature, the supernatural world and the society he belongs to.

A pathological state, on the contrary, occurs when one of this structure's components collapses. Whatever the cause or reason of the illness may be, it results in a complex pathological state. The mental and physical components are affected and corresponding preventive as well as therapeutic action is taken. Treatment is always directed towards restoring the balance of the physical and mental state.

The Zoques divide illnesses into "small" or unharmful ones and "big" or dangerous ones. "Small" illnesses usually have natural causes and can be treated with domestic or family therapies. They include the following applications: the use of medicinal herbs, often complemented with purchased preparation, special diets, rest etc. Family therapy also includes special psychical care devoted to the patient by the whole family.

124

Though "big" or dangerous illnesses occur with known somatic symptoms (diarrhoea, temperature etc.), they are nevertheless of supernatural or social-magical origin and therefore harder to fight. Such illnesses are accompanied by pathological emotional changes: depression, anxiety, nightmares, sleeplessness, anorexia and the like because what is at stake here is the loss or potential loss of a person's soul (i.e. one of the mental units).

There are many causes for a soul to become lost: violation of social, moral or religious norms, an assault by supernatural beings, magicians or hostile co-villagers etc. *Susto*, *aires*, *caída*, "lost soul", "a hot look", "the evil eye", envy, *carga*, *alfarecia* and other dangerous illnesses are of a complex nature and require extensive and complex therapies which include empirical-medical as well as magical-ritual elements. The illness' complexity and its treatment involve the psychosomatic, spiritual and social levels. Treatment is conducted by a specialist who engages the patient's family and relatives.

Nowadays, the Zoques can choose between various specialists who practice traditional Zoque medicine or modern, scientific medicine or alternative therapies which are not related to either. The Zoques turn to their traditional doctors (medicine men) when the illness is natural, supernatural or socio-magical; they will see a magician when vengeance, envy or amorous affairs are concerned; and a spiritist will be consulted about mental illnesses, states of possession and unknown illnesses. Practitioners of Western medicine are seen only in the case of a natural illness the Zoques do not know how to cure. In general, they do not trust Western medicine; in their opinion the doctors in clinics treat only the effects not the causes of illnesses.

The traditional Zoque doctors have developed a special diagnostic and curative technique, described in detail in the article. The diagnostics consists of examining the patient's somatic, psychic and social pathology and of special techniques of "blood reading" and "dream reading". Indeed, dreams occupy a special place in the diagnostic and curative process. The specialist will search for the lost soul in his dreams, establish the cause of the illness and the proper cure as well.

Besides empirical healing techniques (*barridas*, *sopladas*, massage, baths, *ventosas*) ritual technique are of great importance: special prayers, pleading, calling of the soul, lighting candles, the use of incense and aromatic substances. The therapist thus combines empirical methods and ritual-magical ones in one single therapy.

The patient's relatives have to take part in the therapy as witnesses since no results can be obtained without them. With the Zoques illness is not just a matter of the individual person and his closest relatives, but of the entire community he is rooted in. He can be cured of his illness only with the help of the entire community.

RÉSUMÉ

LA SANTÉ ET LES MALADIES CHEZ LES ZOQUES À CHIAPAS

Chez les Zoques le concept santé-maladie est étroitement lié à l'explication générale du monde et de l'homme dans ce monde. L'univers entier est réglé d'après le principe dualiste-polaire qui se manifeste sur tous les niveaux de la réalité: dans le monde naturel, surnaturel et social.

Les Zoques expliquent la nature par les oppositions et les plus fondamentales parmi elles sont les oppositions suivantes: masculin-féminin, puissant-faible, chaud-froid, droit-gauche, haut-bas, etc. "Chaud-froid" ne sont pas seulement deux catégories thermodynamiques, ils représentent, en plus, un des plus fondamentaux et plus généraux systèmes de la classification, la structure herméneutique des Zoques par excellence, le modèle cognitif fondamental, suivi par tout un spectre de réalisations applicatives - depuis la pratique médicale, culinaire ou vestimentaire jusqu'aux règles de conduite et jusqu'aux normes socio-juridiques.

L'homme est un microcosme, un croisement de tous les axes antagonistes, naturels ainsi que sociaux et spirituels. "Komumub/ p/t" ou le corps humain signifie, dans la langue des Zoques, l'homme dans son intégrité, sa totalité. Cette totalité est composée du corps visible et des treizes unités spirituelles invisibles.

La santé et la maladie sont deux états complexes de l'organisme. L'individu atteint l'état sain et normal au moment où il vit dans son équilibre corporel, spirituel et social; au moment où il est en accord psycho-physique avec la nature, avec le monde surnaturel et avec la société, à laquelle il appartient. L'état pathologique se manifeste, par contre, au moment où une composante de cette structure s'effondre. La cause et le motif de la maladie mis à part, il se manifeste une pathologie complexe, une affectation du travail spirituel et corporel, ce qui exige une activité préventive et thérapeutique. Tout traitement cherche à équilibrer l'état psychique et physique.

Les Zoques divisent les maladies entre les "petites" ou non dangereuses et les "grandes" ou dangereuses. Les "petites" maladies ont, d'habitude, des causes naturelles et elles peuvent être guéries par une thérapie indigène ou familiale qui englobe les applications suivantes: l'usage des herbes médicinales, complétées par des produits chimiques achetés, les diètes spéciales, le repos, etc. Les thérapies familiales comprennent aussi des soins psychiques spéciaux que le malade reçoit de la part de la famille entière.

Quoique les "grandes" ou les dangereuses maladies se manifestent par des symptômes somatiques (la diarrée, la température, etc.), leur origine est surnaturelle ou socio-magique et c'est justement pour cela qu'elles sont plus difficilement maîtrisables. Les maladies de ce genre sont accompagnées des changements émotionnels pathologiques: la dépression, la peur, le cauchemar, l'insomnie, l'anorexie, etc., puisqu'il s'agit d'une potentielle perte de l'âme (ou de l'une des composantes de l'âme).

Les causes de la perte de l'âme sont multiples: la transgression des normes sociales, morales ou religieuses, l'agression des êtres surnaturels, des sorciers ou des covillageois hostiles, etc. *Susto*, *aires*, *caida*, "la perte de l'âme", "le regard chaud", "le regard malicieux", "la jalousie", *carga*, *alfarecia* et autres maladies dangereuses ont une origine complexe et demandent des thérapies plus longues et complexes qui englobent aussi bien des

éléments empirico-médicaux que des éléments magico-rituels. La complexité des maladies et de leurs traitements thérapeutiques se manifeste au niveau psycho-somatique, spirituel et social. Le traitement est guidé par un spécialiste et c'est la famille avec toute la parentèle qui y participe.

Aujourd'hui, les Zoques peuvent choisir parmi les différents spécialistes qui exercent aussi bien la pratique médicale traditionnelle des Zoques que la médecine scientifique contemporaine ou les thérapies alternatives qui ne résultent ni de l'une ni de l'autre. Ils font appel aux médecins traditionnels ("medicin men") dans le cas de toute grave maladie naturelle, surnaturelle ou socio-magique, ils cherchent la protection du sorcier quand il s'agit de la vengeance, de la jalousie ou des difficultés d'amour, ils choisissent le spiritiste pour les maladies mentales ou obsessionnelles et les maladies inconnues, et ils n'ont recours aux médecins de la médecine occidentale que dans le cas de ces maladies naturelles qu'ils ne savent pas guérir eux mêmes. En général, ils n'ont pas confiance en eux; ils estiment que les médecins dans les cliniques ne traitent que les effets et non pas les causes de la maladie.

Les médecins traditionnels des Zoques ont développé des techniques diagnostiques et curatives spéciales que cet article décrit en détail. Le diagnostic englobe donc aussi bien l'étude de la pathologie somatique, psychique et sociale du patient que les techniques spéciales de la "lecture du sang" et la "lecture des rêves". Ce sont justement les rêves qui ont une place spéciale dans le diagnostic et dans les méthodes curatives. À l'aide de ses rêves le spécialiste trouve l'âme perdue, il en déduit la cause de la maladie ainsi que la méthode de traitement.

À part les techniques empiriques de traitement (*barridas*, *sopladas*, les massages, les bains, *ventosas*), ce sont surtout les techniques rituelles qui ont une grande importance: les prières spéciales, les incantations, l'invocation de l'âme, l'allumage des bougies, l'usage de l'encens et des senteurs. Le thérapeute peut donc, dans une seule thérapie, combiner des méthodes empiriques avec des méthodes rituelo-magiques.

Les parents du malade doivent participer à la thérapie en tant que "témoins", sans lesquels on ne peut pas aboutir aux résultats recherchés. Chez les Zoques, la maladie n'est pas seulement l'affaire de l'individu et de sa famille, restreinte, elle est aussi l'affaire de la communauté, plus large, c'est là qu'elle prend ses racines et ce n'est qu'à l'aide de cette communauté qu'elle peut être guérie.